

Tretton essäer om mitt Ukraina – kriget, bakgrunden och framtiden.

2. Bortom fronten

Så länge man befinner sig tillräckligt långt in på den ukrainska sidan av fronten fortsätter alltså stora delar av livet till synes som vanligt. För dem som däremot hamnat bortom fronten, på den sida ryssarna tagit kontroll över, har däremot mycket blivit annorlunda.

Belägringen av Mariupol

I många av de områden Ryssland ockuperat har striderna varit hårda och den ryska krigsföringen hänsynslös mot civila.

Låt oss börja med att titta på den största stad Ryssland lyckats erövra, Mariupol. Staden hade före kriget kring 540 000 invånare. Av dem flydde ungefär 130 000 under de sista dagar då ryska trupper närmade sig staden. Den 2 mars 2022 hade de ryska trupperna inringat Mariupol, varefter strider gata för gata, kvarter för kvarter vidtog, ackompanjerat av ett intensivt bombardemang. Inom ett par dagar var elförsörjning, vatten och värme utslagna, och då, i början av mars, var vädret där fortfarande kallt. Med elektriciteten försvann också mobiltelefonnätet, så de flesta som var kvar i staden kunde varken kommunicera med varandra, eller med släktingar och vänner i andra delar av landet.

Inga leveranser av mat nådde fram till staden, så människor fick klara sig med det de råkat ha hemma. Eftersom staden var utsatt för ett ständigt bombardemang flyttade de flesta ner i källarna, inte sällan med ett stearinljus som enda ljuskälla. En typisk berättelse återges i en rapport från Human Rights Watch:

Vi lämnade inte källaren eftersom det var konstanta, högljudda strider. Vi hörde stridsvagnar, artilleri och flygplan. Där var 15 barn och 12 vuxna i källaren. Vi gjorde ljus av olja och tygtrasor. Vi kunde inte ladda våra mobiler. Maten tog slut efter två dagar, och vattnet också. Först hämtade några män vatten från en bastu i närheten, som räckte i fyra dagar. Sedan bröt vi sönder en värmeledning, och renade vattnet från den med trasor. Vi hittade en liten säck med korngryn, men vi hade inget vatten att koka den med, så vi åt den torr och rå. Det var vår enda mat i en vecka. Barnen grät av hunger.

Andra samlades i skyddsrum, som organiserades av stadens myndigheter och volontärer, där de så långt det var möjligt kunde förse människor med vatten och mat.

En av de mest kända av dessa låg i källaren till stadens dramatiska teater, där som mest 1500 personer tog skydd. Med stor sannolikhet hade många av dem, men långt ifrån alla, förflyttat sig till andra ställen när teatern den 16 mars bombades av ryskt flyg.

Det var väl känt av ryssarna att den användes som skydd, och att det fanns många barn i källaren. För att ingen skulle missa den sistnämnda saken var det dessutom skrivet ”djeter” – barn – med stora bokstäver på marken på den öppna platsen framför teaterbyggnaden. Ögonvittnen har berättat hur ett flygplan närmade sig på låg höjd och släppte två bomber mot teatern. Hur många som dog i attacken är oklart. Human Rights Watch har kunnat identifiera 15 personer som med säkerhet dött i källaren, och har ytterligare uppgifter om åtta icke namngivna dödsoffer, som dock kan ha visst överlapp med de femton. Ungefär 20 personer är därmed en absolut lägsta siffra. En medarbetare till den ukrainska borgmästaren i Mariupol har uppskattat att det vid attacken fanns ungefär 600 personer i källaren varav 300 överlevde. Trehundra döda kan därmed ses som den högsta siffra som kan bära sannolikhetens prägel.

Att attacken mot teatern skulle varit ett misstag är som vi sett osannolikt, och den är bara en av arton attacker i Mariupol, som human Rights Watch kunnat dokumentera säkert varit riktade mot civila mål. Då ska man minnas att de sådana attacker som en ideell organisation kunnat dokumentera som säkert riktade endast mot civila är naturligtvis med största sannolikhet bara varit en mindre del av de attacker som varit det.

I en del av skyddsrummen fanns medicinsk personal, som så gott det gick delade ut läkemedel och opererade skadade med improviserad smärtlindring. Berättelserna från dem är hjärtskärande om omständigheterna för operationerna, och om skadade som dött framför deras ögon för att det inte funnits nödvändig utrustning. Även i sjukhusens källare fortsatte verksamhet, trots brist på elektricitet och vatten. Inte heller sjukhusen var dock säkra. När belägringen var över var alla stadens nitton sjukhus skadade av bombardemang och beskjutning.

Under belägringen gjordes många framstötter från FN, Röda korset och den ukrainska regeringen om att få föra in humanitär hjälp till den belägrade staden. Flera gånger kom löften från hög nivå i Ryssland, men varje gång hindrades leveranserna av rysk militär på plats, utan några trovärdiga förklaringar om varför det skulle finnas säkerhetsproblem för konvojer. Däremot öppnades vid några tillfällen passager ut ur staden, som gjorde att uppskattningsvis ytterligare 130 000 invånare kunde fly till ukrainskkontrollerat område.

Slaget om Mariupol fortsatte till den 20 maj, då de sista försvararna kapitulerade inne i den fästning som stålverket Azovstal utgjorde. I den centrala fjärdedelen av staden var då 443 av områdets 477 höghus skadade, liksom mer än hälften av alla övriga byggnader. Alla stadens nitton sjukhus var skadade, liksom 86 av 89 skolor och universitetsbyggnadskomplex.

Hur många dödsoffer krävde då belägringen? Human Rights Watch har på olika kyrkogårdar identifierat minst 10 000 nya gravar som tillkom under de månader slaget pågick, och eftersom den normala dödligheten bland kvarvarande i staden i staden under motsvarande tid skulle resulterat i något tusental dödsfall är 9 000 den nedre gränsen för hur många människor som dog på grund av striderna, antingen direkt, av skador eller i infektioner orsakade av belägringen. Ukrainska media talade emellertid någon månad efter stadens fall om uppgifter inifrån den ockuperade staden om 87 000

identifierade döda på stadens bårhus, och ytterligare 26 000 icke identifierade. Stämmer de skulle bortåt 40% av dem som varit kvar i staden ha dött, vilket får anses som en högsta möjlig siffra. Den ligger emellertid i samma storleksordning som andelen bekräftade döda av de kvarvarande i de värst drabbade mindre städer i Kyjivtrakten som erövrades av ryssarna under krigets första veckor, och sedan återtog av ukrainarna (som Butja och Borodjanka).

Våldtäkter, filtrering, gripanden, tortyr och avrättningar

När ryssarna väl erövrat ett område utsätts många kvinnor för våldtäkter och sexuella övergrepp av soldater. Redan ett par månader in i kriget rapporterade en internationell FN-undersökningskommission om en rad fall, bland annat om hur två ryska soldater kom in i ett hem i Kyjiv oblast, våldtog en 22-årig kvinna, utförde sexuellt våld mot hennes make och tvingade dem ha sex tillsammans inför de ryska soldaterna. Varefter en av soldaterna tvingade till sig oralsex från deras fyraåriga dotter. I en annan by tog ryska soldater med sig en kvinna till ett annat hus, där de dödade mannen och tog med sig också hans hustru till ett tredje, övergivet, hus, där de två kvinnorna våldtogs i varsitt rum.

FN:s människorättskommissionärs rapportör har konstaterat att det sexuella våldet varit planerat och systematiskt: Drabbade har sett soldater bära med sig och ta Viagra före övergreppen, och i en del fall har soldaternas överordnade informerat kvinnorna om att ”pojkar nu ska få ha lite kul”. Inte bara unga köns mogna kvinnor har drabbats, utan kvinnor i alla åldrar; rapporter fanns tidigt om offer i alla åldrar från 4 till 83 år.

Den ukrainska åklagarmyndigheten hade sommaren 2024 dokumenterat över 300 fall av våldtäkter från ryska soldater mot civila kvinnor i Ukraina, men mörkertalet anses vara mycket stort. Dels för att nästan ingen information går att få från de områden som fortfarande är ockuperade, dels för att de flesta drabbade inte orkar berätta. Det ryska uppträdandet ligger i vilket fall helt i linje med historisk tradition: i slutet av andra världskriget åtföljdes Röda arméns erövringar av andra områden, inte bara tyska och österrikiska utan även baltiska, av omfattande systematiska våldtäkter av kvinnor i alla åldrar. Samma sak skedde närmare i tiden i Tjetjenien.

I essäboken *I samma flod* argumenterar Sofi Oksanen övertygande för att detta inte i första hand är frågan om någon slags primitiv belöning till segerrika soldater, eller ett sätt för segraren att visa sin makt. Våldtäkt och sexuellt våld skapar hos de drabbade trauman som varar i decennier, ofta hela livet. Systematiska våldtäkter minskar därigenom påtagligt barnafödandet hos de utsatta folkgrupperna, och har därigenom historiskt visat sig vara ett effektivt redskap för att förändra den etniska balansen i ett ockuperat område.

Efter erövringen av ett område började den ryska militären sortera de ukrainare som fanns där, för att hitta och göra sig av med dem som stridit mot ryssarna, dem som arbetat för Ukrainas säkerhetstjänst och dem som kunde misstänkas vilja sätta sig upp mot den nya ryska ordningen.

En central roll spelade en process som kallas filtrering. De som genomgår denna tvingas identifiera sig, visa upp sina dokument (inrikes pass) och lämna biometriska data. Ens identitet undersöks på internet och körs mot olika register den ryska militären byggt upp eller skaffat sig tillgång till, över ukrainare som ingått i försvarsmakten, varit engagerade i säkerhetstjänsten, haft känsliga yrken, varit politiskt aktiva, varit aktiva i civilsamhället, eller framträtt offentligt med proukrainska åsikter. Ens smartphone undersöks efter suspekta fotografier, meddelanden, kontakter och chathistoriker. Kroppen undersöks efter tecken på att man burit vapen eller varit i strid. Ens tatueringar undersöks för att se om de innehåller något proukrainskt budskap.

Om den ryske soldat som genomför filtreringen efter detta känner sig förvissad om att den filtrerade inte hört till försvar, hemvärn eller säkerhetstjänst, inte deltagit i strider mot ryssarna, inte varit politiskt aktiv och inte har några sympatier för ukrainsk nationalism släpps personen genom. Om inte interneras den. I bästa fall.

En 14-årig flicka från Mariupol har berättat på Twitter om den filtrering hon genomgick:

Filtreringslägret - det var inte en samling byggnader. Det var bara en kolonn med bilar. Framför oss hundratals bilar, och bakom oss bilar. Att kliva ur bilarna var förbjudet. De vaktade oss hela tiden, höll koll på vem som gjorde vad, var och hur.

Allt som människor måste göra i sitt dagliga liv (som att sova och gå på toaletten, författarens anmärkning) behövde vi göra i bilarna. Och det var mycket svårt. Benen svullnade förfärligt. Det gjorde ont i hela kroppen.

Så tillbringade vi sysslösa två dagar och två nätter i bilen. Precis som alla andra människor.

De sade att alla från 14 år och uppåt ska filtreras. Min syster är 12 år. Hon blev kvar i bilen. Mamma gick inte heller dit, och de brydde sig inte om att få dit henne. Och det var bra att hon inte hamnade i filtreringen. Hon skulle kanske inte klarat av det; hon är livrädd för de saker vi hörde där.

När jag och pappa gick till filtreringen tänkte och förstod jag att det skulle bli väldigt svårt för mig. Inte minst hur jag där skulle kunna ta avstånd från Ukraina.

Jag kommer aldrig att glömma samtalet mellan två soldater. "Vad gör du med dem som inte kommer genom filtreringen?" "När jag hade skjutit tio slutade jag räkna. Inte spännande längre."

Mig lämnade de i första rummet i det där filtreringsskjulet. De tog mina dokument (inrikes- och eventuellt också utrikespass, författarens anmärkning) och skannade in dem. De tog fingeravtryck och kontrollerade parallellt med det telefonen.

Där, i det rummet i skjulet fanns fem personer, fem sådana soldater med vapen. Jag var ensam där med dem, och det var riktigt otäckt. Mina ben började skaka när den soldat som låg på en madrass sade "Jag gillar henne inte, det kommer fler kvinnor, vi kommer att hitta något (annat).

(OBS "något". Inte "någon", författarens anmärkning) *Så på något sätt kom de fram till att jag inte tilltalade dem, och bestämde sig för att släppa mig.*

Fast hurdå "släppa mig"? De knuffade bara ut mig. Och de lät mig inte vänta på pappa. De sade: "Om du kom genom (filtreringen), måste du gå vidare."

Vi väntade på pappa i 40 minuter. Först efter det, när vi hade åkt därifrån, sade man till oss att åka till Berdjansk. Och när vi kommit till Berdjansk berättade pappa hur han kommit genom filtreringen: Frågorna hade varit riktigt obehagliga. Inte bara om makthavarna, utan om Ukraina och hela situationen.

En 24-årig kvinna i Mariupol, Svitlana, har berättat för Human Rights Watch hur ryska soldater tog kontroll över det kvarter där hon och sextio andra gömde sig i en källare. Tillsammans med övriga kvinnor, barn och äldre fördes hon i flera etapper ut från staden till en by nära ryska gränsen, där hon genomgick filtrering. Alla män i vapenför ålder tvingades däremot stanna kvar, och vad som sedan hände med dem visste hon inte.

FN:s kommissionär för mänskliga rättigheter rapporterar att soldater utrustade med listor över personer som skulle gripas vandrat runt på gatorna i ockuperade områden. I Kupjansk hade ett ögonvittne sett hur soldaterna grep tag i män, kastade en påse över huvudet på dem och körde iväg med dem i ett fordon, oklart vart. Till en början drabbade sådant främst män som misstänktes ha haft något med krigsmakten eller säkerhetstjänsten att göra. Sedan vidgades gripandena till alla som kunde misstänkas för ukrainsknationalistiska sympatier.

Flera av de civila som internerats har hållits fängslade under så usla villkor att förhållandena i sig själva enligt FN:s människorättskommissionär är att likställas med misshandel eller tortyr. Ovanpå det är vittnesmålen otaliga om att internerade utsatts för direkt tortyr: blivit allvarligt slagna, sparkade och skurna, fått vassa objekt inkörda under naglarna, samt utsatts för skenavrättningar, vattentortyr och elchocker. Våldtäkter och andra sexuella övergrepp mot de internerade har varit vanliga, både mot män och kvinnor. Nio dokumenterade fall anges där internerade avlidit av tortyr. Tiotals fall av summariska avrättningar av infångade civila har verifierats. Tortyrcentraler har hittats i alla städer och större orter som befriats från ryssarna.

En tjeckisk människorättsgrupp som analyserar vittnesmål från befriade områdena har pekat ut grupper som förutom militär och säkerhetstjänst hade särskilt hög risk att interneras, misshandlas och torteras: de som arbetat i rättssystemet, representanter för statliga myndigheter, representanter för och politiker i lokala maktorgan, aktiva i civilt frivilligarbete, entreprenörer, opinionsbildare och människor med tydliga pro-ukrainska åsikter. Därtill naturligtvis de som varit aktiva i motståndsrörelsen mot ockupationen.

Somliga av dem som internerats har till slut släppts – annars skulle ju inga rapporter från dem kunna finnas. Men många av dem har helt enkelt försvunnit. De massgravar som hittats i och utanför många städer som sedan befriats ger obehagliga ledtrådar om vad många av dem kan ha råkat ut för. Ukrainska myndigheter för ett register över vuxna medborgare som försvunnit

på grund av kriget av andra anledningar än att ha fallit i strid eller tagits som krigsfånge. Där fanns i juli 2024 42 000 personer, som antingen dödats, internerats eller deporterats under sådana omständigheter att de helt förlorat kontakten med sina släktingar och vänner i Ukraina.

Butja är en mindre stad, några mil nordväst om Kyjiv, som bara var ockuperad av ryssarna under en månad. Före kriget hade staden ungefär 40 000 invånare. 90% av dem lyckades fly innan staden erövrades, men 4000 människor stannade kvar. När de ryska trupperna lämnat Butja fanns lik efter dödade människor runt om i staden. När man tagit hand om alla kroppar från ukrainska och ryska soldater återstod över 400 kroppar av civila. Bara några tiotal av dem visade spår av död som skulle kunna haft naturliga orsaker. De allra flesta av de fyrahundra hade dött direkt av våld. Många kroppar bar spår av tortyr, och många människor hade skjutits med armarna bakbundna. Det var alltså i de allra flesta fall inte frågan om beväpnade motståndsmän som fallit i strid, utan om tillfångatagna människor, som medvetet dödats efter tillfångatagandet. Var tionde av de civila som stannat i staden hade dödats. Människor som stannat kvar har berättat om ryska soldater som gått runt med listor, och letat efter på förhand utpekade författare, politiskt aktiva, aktiva i civilsamhällesorganisationer och lärare i ukrainska. Många sådana som inte flytt återfanns sedan bland liken.

Förvisningar och bortadopterade barn

I Ryssland finns en månghundraårig tradition att hantera nationalitetsfrågor genom att tvångsdeportera hela folkgrupper eller delar av dem, och flytta in ryssar på de tomrum som då uppkommer. Den har nu återupplivats under kriget mot Ukraina.

Många ukrainare på ockuperade områden som klarat sig genom filtreringarna har placerats på bussar, som fört dem till avlägsna ryska regioner, ibland efter att ha blivit framtagna sina mobiltelefoner så de inte kunnat sätta sig i kontakt med släktingar och vänner. Samma sak har hänt människor i krigsområden, som inte evakuerats till närmaste säkra plats i Ukraina, utan förts in i Ryssland.

Det finns berättelse efter berättelse från ukrainare om hur hundratals människor samlats ihop, satts på bussar eller tåg, och sedan fått resa dag efter dag, djupare och djupare in i Ryssland. Att deportationer skett systematiskt är därför ställt utom tvivel, men det är närmast omöjligt att göra en säker uppskattning av antalet deporterade.

Knappt två månader in i kriget anklagade Ukrainas president Volodymyr Zelenskyj Ryssland för att ha tvångsdeporterat en halv miljon ukrainare från ockuperade territorier. Två månader senare förklarade en av Ukrainas vice premiärministrar att 1,2 miljoner ukrainare med tvång förts från ockuperade territorier till Ryssland, däribland 240 000 barn. Ytterligare en månad senare rapporterade den ryska nyhetsbyrån TASS att 2,8 miljoner ukrainare tagit sig till Ryssland.

Naturligtvis presenteras detta i ryska nyhetsmedia som att dessa ukrainare flytt eller evakuerats från strider till säkerhet. En andel av de ukrainare som kommit till Ryssland har säkerligen också gjort det frivilligt. Vi

vet dock från flera håll att många ukrainare som hamnat på masstransporter från krigsområdena in i Ryssland egentligen velat ta sig till ukrainskkontrollerat område, men tvingats med på transporter in i Ryssland. En inte obetydlig andel av de 2,8 miljonerna var därmed inte frivilliga flyktingar, utan tvångsdeporterade.

Detta vet vi eftersom det inne i Ryssland finns nätverk av oppositionella aktivister, som med stora risker för sin egen säkerhet hjälpt ett antal av de ukrainare som skickats långt in i Ryssland att ta sig till Rysslands västgräns, varefter de antingen återvänt till Ukraina eller förenat sig med familjemedlemmar på flykt i väst. Från dessa återvändandes berättelser vet vi att de varit långt ifrån ensamma om att deporteras.

En del av de som deporteras är barn, och att ett antal barn tvångsdeporterats är så väl dokumenterat att det ligger till grund för den första internationella efterlysningen från internationella brottsmålsdomstolen som riktats mot Rysslands president Vladimir Putin.

Det finns åtskilliga rapporter i ryska media om grupper av ukrainska barn som förts från oroliga ockuperade områden till vad som utmålas som en trygg och lycklig framtid i Ryssland. Dessa rapporter bekräftar att ryska myndigheter medvetet bryter mot internationell lag kring detta, men framställer det som en god humanistisk gärning.

Mekanismerna för bortförandet av barn har huvudsakligen varit två: Den ena är att flytta barn från barnhem och liknande institutioner på de ockuperade områdena till motsvarande inrättningar i Ryssland, och sedan hitta ryska adoptivföräldrar till dem. För att underlätta det senare har regler snabbt ändrats så det blivit lätt att beröva "föräldralösa" ukrainska barn sitt ukrainska medborgarskap, och ge dem ett ryskt i stället. Detta gör nämligen adoptivföräldrarna berättigade till olika former av statligt stöd, som ökar incitamenten för ryska familjer att adoptera dem. Värt att nämna är emellertid att många av de barn som vistas på barnhem i Ukraina alls inte varit föräldralösa, utan haft föräldrar som just då inte haft kapacitet att ta hand om dem och inga släktingar som varit beredda att göra det.

Den andra mekanismen är att erbjuda barn och ungdomar från familjer i de ockuperade områdena att komma till rekreationsläger för att vila upp sig och få avkoppling från stressen de varit utsatta för i krigsområdena. Där marineras sedan barnen i den ryska synen på konflikten, och ges dessutom militär träning. Flera av dessa läger ligger djupt inne i Ryssland. En del av barnen som förts till sådana läger skickas efter någon månads "omskolning" tillbaka till sina familjer. I andra fall tas mobiltelefonen från barnen så de inte kan kommunicera med sin familj. I några fall åker då en familjemedlem in i Ryssland till lägret och hämtar tillbaka barnet, i andra fall är barnens öde okänt, men man kan förmoda även en del av dem adopteras ut i ryska familjer.

Ukrainska myndigheter har samlat uppgifter från föräldrar och släktingar om över 19 000 barn, som deporterats från ockuperade områden och i skrivande stund inte återförts.

Russifiering

När betydande delar av den ukrainska befolkningen i de ockuperade områdena flytt till områden Ukraina kontrollerar, eller flytt till och deporterats in i Ryssland, behövs nya människor på de ockuperade områdena, som kan fylla upp alla tomma platser. Eftersom det grundläggande syftet med hela kriget – som vi kommer att se i nästa del av boken - är att få befolkningen i det som varit Ukraina att bli eller uppfatta sig som rysk, försöker den ryska makten ersätta försvunna ukrainare med ryssar.

I annonser i rysk press uppmanas människor köpa lägenheter i Mariupol och andra orter på ockuperat område, och staten lockar med goda villkor för dem som flyttar dit för att ta arbete. De generösa ekonomiska villkoren har lockat människor från knepiga ekonomiska omständigheter, men den ryska makten har haft svårt att locka högutbildade specialister, som lärare, läkare, jurister och kvalificerade administratörer. För att förmå ryssar med sådan utbildning att överge sina relativt trygga liv på andra håll har myndigheterna behövt sockra med höga löner och långa ledigheter som gör det möjligt med dubbelt boende och långdistanspendling till en familj som bor kvar i Ryssland. Ändå råder idag akut brist i många kvalificerade yrken på de ockuperade områdena.

Områdena annekterades av Ryssland den 30 september 2022, och administration och samhällsstrukturer har snabbt förryskats. Rysk lag har börjat gälla, och rysk valuta användas. Den lokala administrationen har organiserats om efter rysk modell, liksom domstolar och övriga juridiska system. De flesta nyutnämnda domare i områdena är inflyttade från Ryssland.

De ryska myndigheterna försöker med alla medel förmå människorna i de ockuperade områdena att byta sitt ukrainska medborgarskap mot ett ryskt. FN:s människorättskommissionär har rapporterat att allt eftersom tiden gått har människor som behållit ukrainskt pass blivit mer och mer trakasserade vid de vägspärrar, som fortfarande finns överallt på de ockuperade områdena.

Åtskilliga vittnesmål finns om chefer och mellanchefer som behövt rapportera till ockupationsmyndigheterna vilket pass deras olika anställda har. Vilket sätter press på dem att se till att andelen ryska pass blir så hög som möjligt. Således finns ett överflöd av rapporter om anställda som uttryckligen eller indirekt hotats med avsked om de inte byter sitt ukrainska pass mot ett ryskt. För högre positioner i administrationen behövs inte sådana ”inofficiella” påtryckningar, där krävs uttryckligen ryskt medborgarskap för jobben.

Ryskt pass krävs vidare för att kunna öppna ett bankkonto och därmed kunna få ett bankkort, och sådana är svåra att klara sig utan. Det krävs också för att kunna få pension, sjukersättning och liknande från ryska sociala system. Även om ukrainska medborgare på ockuperat territorium fortfarande har rätt att få sådana förmåner från den ukrainska regeringen vägrar de ryska bankerna i områdena att hantera sådana utbetalningar.

Det fanns spridda rapporter redan från 2023 och 2024 om gamla och sjuka som nekats vård så länge de inte haft ryskt pass. Sedan nyåret 2025 krävs för att få vård en obligatorisk sjukförsäkring, som bara kan tecknas av den som har ett ryskt pass. Ett sådant behövs också för att registrera sin affärsverksamhet och få dokument som bevisar ens ägande av fast egendom

och lägenheter. Från nyåret 2025 definieras dessutom alla som saknar ryskt pass som ”främlingar”, som kan fräntas sina hem och deporteras.

De ryska myndigheterna försöker inte bara pressa folk att skaffa ryskt medborgarskap. De försöker också omprogrammera deras sinnen.

Från höstterminen 2022 är alla skolor tvingade att undervisa på ryska, följa ryska läroplaner och använda ryska läroböcker. Vilka – föga förvånande – ger en mycket missvisande och ryskpropagandistisk bild både av Rysslands och Ukrainas historia, och av de senaste årens händelser. Från hösten 2025 avskaffas all undervisning i det ukrainska språket på ockuperade territorier, och i övriga Ryssland. Man ska alltså inte ens kunna läsa det som ett främmande språk.

FN:s människorättskommissionär rapporterar att den ryska ockupationsmakten använt både piska och morot för att förmå rektorer och lärare att samarbeta: Löften om högre lön, befordran och ny utrustning till skolan har kombinerats med att lärare som inte velat samarbeta har fått sina mobiltelefoner och hem genomsökta och utsatts för direkta hot: exempelvis fick en lärare i Charkivregionen veta att om hon ville se sina barnbarn födas gjorde hon bäst i att samarbeta. Det finns rapporter om att motspänstiga lärare hotats, misshandlats, fängslats och torterats.

Hundratals ukrainska journalister på de ockuperade områdena, som inte följt de nya makthavarnas instruktioner, har fängslats. Snart efter ockupationen skars människor av från möjligheten att ta in ukrainska TV-sändningar, och deras internet- och mobiltelefonförbindelser leddes om via ryska servrar och stationer. Det innebär dels att människor i stort sett bara får nyheter från ryska kanaler som är ohöjlt propagandistiska, dels att de får all sin elektroniska kommunikation övervakad av den ryska säkerhetstjänsten. Precis som i Ryssland är angiveri satt i system, så åter behöver människor vakta sin tunga inför sina barn, så dessa inte råkar berätta för en lärare eller dagisfröken vad ”mamma och pappa säger” om det de får lära sig.

Den ukrainska flaggans blågula färger anses vara en nazistisk symbol, och har rensats bort ur det offentliga rummet. Ukrainska kulturella artefakter har avlägsnats ur museerna – utan att det dokumenteras vart de tagit vägen. Ovärderliga gamla guldskeer från den tidiga skytiska kulturen rövades - som vi kommer att se i kapitel 5 - från museet i Melitopol bara dagar efter ryssarnas ankomst. Det är bara toppen av ett isberg av kulturell plundring och skövling av museer och kyrkor. Innan ryssarna drog sig tillbaka från Cherson hösten 2022 tog de från en kyrka med sig kvarlevorna från och gravmonumentet över Katarina den storas gunstling och älskare furst Grigorij Potjemkin.

Böcker på ukrainska, och böcker om sådant som ukrainsk kultur och historia, har rensats ut från skolor och bibliotek. Det finns till och med uppgifter om att ryska soldater rensat ut ukrainska böcker ur en privatpersons bokhylla när de genomsökt hans hem. Till 90-årsminnet av den stora svälten på 1930-talet – holodomor – meddelade myndigheterna i ett distrikt i den ockuperade delen av Chersonregionen att de avlägsnat fjorton minnesmärken över svälten.

Och vill man som privatperson undvika att få problem med ockupationsmakten låter man bli att prata ukrainska, smyckar sig inte med ukrainska symboler, klär sig inte i ukrainska färger och nynnlar inte på ukrainska melodier.

Varför?

Det mesta jag beskrivit i detta kapitel är glasklara brott mot internationell lag: Tillfångatagna soldater ska inte avrättas, utan behandlas enligt regelverket för krigsfångar. Civila på ockuperade områden ska skyddas av ockupationsmakten, och inte utsättas för godtyckliga interneringar, våldtäkt, misshandel och tortyr. Många inslag i filtreringarna strider mot civilbefolkningens rätt till privatliv och integritet. Deporterings från ockuperat hemland är förbjudna, både av vuxna och barn. Att konfiskera mark och lägenheter likaså. Liksom att tvinga eller pressa boende på ockuperat område att byta medborgarskap.

Varför bryter Ryssland så uppenbart mot så många delar av internationell lag, även efter att militärt ha segrat i ett område, och tagit kontroll över det? Det mesta av detta spelar ju ingen större roll för hur det ska gå militärt i kriget. Jag tror man hittar svaret i en artikel som publicerades av den ryska nyhetsbyrån RIA i april 2022, som vi återkommer till i kapitel 6. Artikeln förklarar tydligt att syftet med Rysslands angrepp mot Ukraina inte bara är att hindra Ukraina från att gå med i NATO, och få en mer ryssvänlig regering i Kyjiv; syftet är att en gång för alla få ukrainarna att sluta tro att de är en egen separat nation, och i stället få dem att förstå att de är ryssar, eller i alla fall naturligt hör ihop med ryssarna.

Då behöver man, står det i klartext i artikeln, likvidera dem som stridit med vapen i hand för Ukraina mot Ryssland. Likvidera dem som varit mer lojala med den ukrainska säkerhetstjänsten än med den ryska. Likvidera dem som varit aktiva i partier som tyckt att Ukraina ska vara självständigt på riktigt, även från Ryssland, och trott att Ukraina haft en egen kultur, självständig från den ryska. Och likvidera alla som på andra sätt arbetat för en annan ukrainsk sak än ett underordnande under Ryssland.

Och de som inte behöver likvideras måste enligt artikeln omprogrammeras. Få lära sig den ryska versionen av historien. Skolas in i den ryska kulturen. Få lära sig att det ukrainska bara är en regional variant av det ryska. Det historiska minnet av ryskt förtryck måste suddas ut, däribland minnet av den stalinistiska terrorn och av den stora svälten, holodomor, i början av 1930-talet.

Att detta var den ryska sidans syfte med kriget stod med förfärande tydlighet klart för ukrainarna efter det ryssarna dragit sig tillbaka från Butja, Irpin och andra städer i Kyjivs närhet. Som vi sett hade tillfångatagna soldater bundits och skjutits till döds i stället för att föras bort som krigsfångar. Politiskt aktiva, journalister, författare och lärare – särskilt i ukrainska språket och historia – hade letats upp och skjutits. Våldtäkterna av kvinnor hade varit legio. Tortyrcentraler hade funnits i varje stad.

Under veckorna innan det ryska tillbakadragandet från dessa områden hade det pågått diskussioner om ett vapenstillestånd, men efter det att

ukrainarna sett hur ryssarna agerat i de återtagna orterna försvann allt ukrainskt intresse för en kompromiss. Det ryska agerandet övertygade helt enkelt de allra flesta ukrainare om att Rysslands mål inte bara var att hindra Ukraina från att ansluta sig till NATO, utan att utplåna det ukrainska. Så att ett vapenstillestånd inte skulle bli ett första steg på väg mot fred, utan bara ett tillfälle för Ryssland att samla kraft inför ett nytt försök att ta kontroll över hela landet.

Kriget var helt enkelt existentiellt. Det handlade om den egna nationens fortbestånd, inte om de exakta geografiska och politiska gränserna för dess stat.

7. Den orangea revolutionens spöke

En förklaring som ofta förs fram till Rysslands angrepp är att de ryska makthavarna varit rädda för att tankar om pluralism, frihet och demokrati skulle smitta från Ukraina till Ryssland, och hota maktelitens ställning. För att förstå den förklaringen måste vi se hur utvecklingen i några viktiga avseenden gått åt diametralt olika håll i Ryssland och Ukraina efter år 2000.

Ett mer demokratiskt Ukraina, ett totalitärare Ryssland

När jag började resa till Ukraina under 1990-talet fungerade demokratin ungefär lika halvdant i både Ukraina och Ryssland. Det fanns yttrandefrihet och pressfrihet, men TV-kanalerna kontrollerades av regeringen och någon handfull mycket rika. Det fanns många kandidater i valen, men valfusket var utbrett, så den kandidat vann, som de ledande ekonomiska makthavarna tillsammans bestämt sig för att matcha fram som motkandidat till den kommunist, som då brukade få 20–35 % av rösterna.

I början av 2020-talet hade emellertid Ukraina utvecklats till ett relativt demokratiskt land. Vänner och bekanta som länge fungerat som valobservatörer har berättat att för varje val sedan millennieskiftet 2000 har valfusket minskat, och från januari 2005 har varje presidentval resulterat i att den kandidat som haft störst verkligt stöd vunnit. Detta har dessutom varje gång lett till att den dittillsvarande presidenten bytts ut, och efter varje valförlust har förloraren självmant flyttat ut ur presidentpalatset, och ett fredligt maktskifte skett.

Sättet valkampanjerna bedrivs har också utvecklats i demokratisk riktning: Under de första valkampanjer som skedde när jag besökte landet på 1990-talet gavs oändliga möjligheter för den sittande presidenten eller hans utpekade efterträdare att visa upp sig i alla TV-kanaler och prata oemotsagda, och dennes porträtt hängdes upp i alla affärer, myndigheter och offentliga byggnader. Under de senaste valkampanjerna har däremot alla stora partiers valaffischer funnits synliga och alla TV-kanaler har ordnat ordentliga utfrågningar och debatter, där även presidentens motkandidater kunnat lägga fram sina synpunkter.

Jag säger absolut inte att Ukraina blivit perfekt demokratiskt, men utvecklingen har gått så långt i demokratisk riktning att landet definitivt passerat den luddiga gränsen mellan oligarkstyre och verklig demokrati. Min bedömning är att det skedde för sådär 15 till 20 år sedan.

I Ryssland däremot, har utvecklingen under de senaste 25 åren gått åt rakt motsatt håll. Sedan Putin nyåret 2000 blev Rysslands president har den entydigt gått mot mindre demokrati, mindre pluralism och mindre yttrandefrihet. Valfusket har ökat ytterligare. Möjligheterna för oppositionen att övervaka mer än små fläckar av valprocessen är sönderskurna. Komplicerade lagar gör det nästan omöjligt för populära oppositionella kandidater att ställa upp, och skulle de lyckas samla in tillräckligt många

namn för att kandidera hittas någon formalistisk anledning att stoppa kandidaturen. Behövs det, en fullständigt påhittad eller förfalskad. Oberoende kandidater eller hoppfulla som samlar för mycket stöd förföljs, fängslas eller dödas.

Alla stora etermedia styrs av regimen eller regimlojala affärsmän, och presenterar strömlinjeformade narrativ på Kremls diktamen. Oberoende TV-kanaler och större tidningar är sedan länge krossade, och de sista oberoende nättidningarna tvingades i exil vid det fullskaliga angreppet på Ukraina i februari 2022. De flesta som bor i Ryssland har lockats in i ryskspråkiga sociala mediakanaler, där de inte riskerar möta människor från väst som kan ge dem alternativa världsbilder. Oberoende civilsamhällesorganisationer som tar emot utländska pengar måste registrera sig som ”utländska agenter”, och den ena efter den andra av dessa har sedan krossats, med förfalskade anklagelser om ekonomiskt fuffens.

Övervakningen av medborgarna har återkommit, och det skedde snabbt efter det Putin tog över makten. Bara två år in i hans presidentskap var en nära vän – med god erfarenhet av övervakningen under sovjettiden och den rädsla den skapade – under någon månad på besök vid akademiska och statliga institutioner i Petersburg, och sade chockad till mig efter hemkomsten: ”Henrik, människor är rädda igen!” De hon mötte begrep bättre än västliga diplomater och journalister den olycksbådande innebörden av att landet hade fått en president som kom från den gamla säkerhetstjänsten.

Sedan dess har snarorna successivt dragits åt allt hårdare: Regimen har skaffat sig metoder att skära av Ryssland från resten av internet. Angiveriet har återkommit, och priset för att opponera sig har skruvats upp och blivit helt oförutsägbart – att delta i en protest kan nu leda till allt från att spöas upp av polis över tio dagars arrest till många år i läger på hård regim.

Många analytiker menar att en av anledningarna till det ryska fullskaliga anfallet mot Ukraina är att den ryska ledningen varit orolig för att tankar om yttrandefrihet och demokrati skulle sprida sig från Ukraina in i Ryssland.

En central tanke som ryssar marinerar i är nämligen att ”demokrati kanske kan vara trevligt, men det passar inte för oss”. Om den meningen läggs bredvid tanken att ”ukrainarna är inte ett eget folk utan bara en slags ryssar” samtidigt som ryssarna ser att människor i Ukraina är glada över yttrandefrihet och demokrati, skulle lätt en kognitiv dissonans kunna uppstå, som skulle kunna leda till för ryska makthavare oönskade slutsatser.

Och information om hur demokratin fungerade i Ukraina och vad ukrainarna tyckte om saken var innan kriget nästan omöjlig att hindra från att sippra in i Ryssland. Sovjetunionen hade nämligen varit ett imperium, där människor mer eller mindre frivilligt flyttade och flyttades kors och tvärs över unionen. Efter en examen som lärare, ingenjör, läkare eller vadsomhelst på ett institut i södra Ukraina kunde det enda jobb man erbjöds ligga i östra Ryssland. Eller i norra Ryssland. Eller i Kazakstan. Eller i en håla 25 mil väster om Moskva. På motsvarande sätt var det även för ryssar.

Så i en rysk familj kan det finnas en brorson som flyttat till Ukraina och gift sig där. I en annan kommer mormodern från Ukraina medan hennes systrar är kvar. Eller så är farbrodern gift med en ukrainska, samtidigt som

brorsdottern flyttat till Ukraina. Fram till februari 2022 reste därför människor i skytteltrafik mellan olika delar av Ukraina och Ryssland för att semestra, hålla kontakt med släktingar och vänner och delta på anförvarters dop och bröllop. I en äldre generation pratade de dagligen i telefon över gränsen, i en yngre chattade de. Självklart diffunderade med alla de kontakterna de ukrainska erfarenheterna av att leva i relativ frihet och demokrati in i Ryssland.

Alltså, är tanken, behövde de ryska makthavarna sätta stopp för frihet och demokrati på ukrainsk mark. Genom att invadera, och installera en ryssvänlig regering, som lyder Moskva. När den ryska ledningen nu inte lyckades med det, så passar det i den förklaringsmodellen de ryska makthavarna utmärkt, att kriget fortsätter så att kontakterna mellan släktingar på ömse sidor gränsen minimeras, och fylls med såväl rädsla för att säga något olämpligt på en avlyssnad förbindelse som den djupa misstro som skapas av att leva i helt olika föreställningar om vad som egentligen pågår.

Ett oligarkiskt Ukraina, ett monolitiskt Ryssland

Ändå undrar jag om det inte funnits en annan aspekt av den ukrainska pluralismen som oroat Putin och hans närmaste medarbetare mer än att de vanliga ryska medborgarna skulle lockas av de vanliga ukrainarnas erfarenheter av demokrati. Nämligen att männen i den ryska ekonomiska och politiska eliten skulle inspireras av att deras ukrainska kollegor kan kosta på sig att kritisera sin president, starta partier som konkurrerar med presidentens parti och till och med själva ställa upp som motkandidat i presidentvalet. Och att det kan sluta med att utmanaren blir ny president, inte att han blir berövad egendom, frihet eller liv.

Fram till 1991 var både Ukraina och Ryssland delar av den kommunistiska Sovjetunionen, där all egendom ägdes av staten eller andra organisationer som kontrollerades av kommunistpartiet. Den kader som styrde partiet centralt och lokalt, och av partiet placerades ut att leda andra delar av samhället (fabriker, jordbrukskollektiv, vetenskapliga institut osv), utgjorde ett privilegierat skikt, kallat nomenklaturan, som tillsammans kontrollerade allt som var viktigt och värdefullt i samhället. Marx skulle om han sett systemet kallat nomenklaturan för Sovjetunionens härskande klass.

När kommunismen började falla sönder försåg sig de flesta i nomenklaturan av de värdefulla saker som fanns runtomkring dem. Direktören för en statlig industri kunde tjäna stora pengar genom att sälja dess lager och inventarier och stoppa pengarna i egen ficka. Under några år var således ”metallskrot” en av Ukrainas och Rysslands stora exportartiklar. Fastigheter som ägts av kommunistpartiet eller dess ungdomsförbund såldes för struntsummor till företag som ägdes av dess ledande funktionärer, deras syskon och kompisar. ”Anledningen till att vi inte är rika” förklarade en sannerligen inte fattig bekant, vars man haft höga poster i partiet ”är att min make de åren var så upptagen med att fånga mig att han inte hade tid att bevaka sina intressen”.

De många banker som växte upp som svampar ur jorden under åren kring självständigheten ingick i ett annat upplägg. Chefen för en statlig fabrik

eller myndighet kunde ta de pengar som var tänkta att betalas som löner, och låna ut dem till en bank som en svåger eller kompis hade startat, som sedan i sin tur lånade ut pengarna till andra släktingar och vänner, som exempelvis använde dem som insatskapital för en lönande gränshandel. När pengarna sedan betalades tillbaka hade emellertid en extrem hyperinflation ätit upp det allra mesta av deras värde. ”De flesta banker har bara en stor inlånare” var repliken som fick polletten att trilla ner för mig, när jag runt årsskiftet 1992/93 pressade en ung entusiastisk medarbetare vid en av dessa banker på frågan varför någon ville sätta in pengar i banken till 20% ränta när inflationen låg på tiotusentals procent.

När det sedan blev dags att privatisera de stora företagen fick inga utländska företag eller personer vara med och bjuda, och de enda i landet som hade pengar att köpa dem för var de som varit framgångsrika med att lägga under sig fastigheter, starta banker, sälja metallskrot, idka storskalig gränshandel och liknande. En liten grupp som redan från början kunnat förse sig gjorde sig därmed superrika.

Särskilt goda förutsättningar att förse sig hade de som kunde påverka politiska beslut om hur den statliga egendomen skulle användas eller säljas. Den som var politiker hade således goda möjligheter att bli rik, och för den som var rik var det helt nödvändigt att ägna sig åt politik. Både för att skydda det han redan skaffat sig, och för att inte missa nya chanser. Antingen försökte därför de som blivit mycket rika själva bli parlamentsledamöter, ministrar eller medarbetare åt presidenten. Eller så såg de till att någon av deras vänner, syskon, eller svågrar blev det.

För att vara framgångsrika i politiken behövde emellertid de superrika eller deras handgångna män backas upp av TV-kanaler och tidningar. Så de skaffade sig sådana också. Eftersom de flesta av dem hade skaffat sin förmögenhet på sätt som låg bredvid eller bortom lagen, behövde de dessutom hjälp av något annat än en laglydig polis för att skydda sin egendom (och sina liv) mot avundsjuka konkurrenter. Experter på sådant beskydd fanns i den gamla säkerhetstjänsten, som redan under den sena sovjettiden varit djupt sammanlindad med ekonomisk brottslighet. En tid efter Sovjetunionens sönderfall var det därför i både Ukraina och Ryssland omöjligt att se var gränsen gick mellan statlig säkerhetstjänst, privata säkerhetsföretag och maffia.

Snart myntades begreppet ”oligarker” om dessa superrika ukrainare och ryssar, som förutom att ha ett stort företagsimperium själva eller via ombud ägnade sig åt politik, kontrollerade en TV-kanal och hade en egen säkerhetstjänst. Begreppet antyder att Ukraina och Ryssland på den tiden inte var demokratier men heller inte klassiska diktaturer med en man i toppen, utan oligarkier, som i realiteten styrdes genom förhandlingar och överenskommelser mellan dessa direkt eller indirekt politiskt engagerade superrika.

Framväxten av ett skikt av oligarker tydliggjorde också tendenser som länge funnits i det ryska imperiet och Sovjetunionen. Korruption och det som i det gamla romarriket kallades patron/klient-strukturer genomsyrade hela samhällsväven både i det Ukraina jag lärde känna, och i Ryssland, från samhällenas topp till deras botten. Inte bara de som blev rika behövde rätt

kontakter, även vanliga människor behövde det för att få den pension de hade rätt till (eller en lite högre), ett roligare arbete, eller för att se till att ens gamla mamma fick den vård hon behövde. Även den enkle gatsoparen hade en ”vän” som hjälpte honom och förväntade sig gentjänster, och denne ”vän” hade i sin tur en ”vän” ännu lite högre upp, i kedjor som slutade hos någon av en handfull ledande oligarker och politiker. Jag har med egna ögon sett hur tacksamheten inför sådana ”vänner” yttrar sig.

Både i Ukraina och Ryssland etablerades på 1990-talet sådana oligarkstyren, men kring millennieskiftet 2000 började utvecklingen i Ryssland och Ukraina även i detta avseende gå åt radikalt olika håll.

Ett halvår efter Putins makttillträde samlade han de ledande ryska oligarkerna till ett möte, vars plats var fylld av symbolisk mening: Den villa i Kuntsevo i en skog i en av Moskvas västra förorter, där Stalin tillbringat det mesta av tiden under de sista tjugo år han styrde sovjetimperiet: den villa där internationella gäster togs emot, där hans politbyrå träffades för nattliga fylleslag och där listorna på vilka som skulle avrättas signerades. Efter Stalins död hade ingen velat använda villan, så den hade stått oanvänd i nästan 50 år. Nu putsades den upp för Putins möte med dem som ett knappt år tidigare bestämt att det var han som skulle få presidentposten.

Putin behövde inte uttrycka det särskilt tydligt, men kombinationen av platsen och det han sade gjorde det glasklart att det nu var andra tider än under Jeltsin: nu skulle man inte tänka själv utan inordna sig under husses befäl. Under åren som följde upptäckte de oligarker som inte följde dessa instruktioner tillräckligt väl att åklagare började intressera sig för hur just de (men inte kollegorna) skaffat sig sina rikedomar och att deras företag konfiskerades och delades ut till Putins gamla vänner. Några av dem tyckte det var säkrast att gå i landsflykt, vilket inte nödvändigtvis var ett säkert skydd mot mordförsök. Eller så hamnade de i fängelse eller läger. Med tiden startade en serie till synes egenartade dödsfall hos både affärsmän och deras anhöriga.

Många förstod emellertid vinken och rätade in sig i ledet. De kompletterades sedan med nya män bland Putins ”vänner” sedan den tid han var Petersburgs borgmästares kontaktman mot säkerhetstjänsten och Petersburgsmaffian (som kontrollerade den stora del av utrikeshandeln som gick via stadens hamnar). Så några år efter Putins makttillträde fanns det inte längre en balans mellan olika klaner av oligarker, det fanns en monolitisk makthierarki, där klient-patronkedjor löpte från alla delar av Ryssland och från alla sektorer i samhället uppåt i en allt smalare pyramid som alla slutade i Vladimir Vladimirovitj Putins hand. Han var nu obestridd patron för alla Rysslands patroner. Bossen över alla bossar. Capo di tutti capi.

Något liknande skedde inte i Ukraina. Där bestod en balans mellan olika grupper av oligarker. De ukrainska oligarkerna såg naturligtvis vad som hände i Ryssland: hur deras kollegor förvandlades från några av världens rikaste och mäktigaste män till endera maktlösa, viljelösa nickedockor (om än med fina palats och dyrbara yachter), eller till fattiglappar, flyktingar, fängelsekunder och lik. Det finns alla skäl att tro att de flesta ukrainska oligarker inte var särskilt intresserade av att inordnas i pyramiden av klienter till Putin, och att detta åstadkom en betydelsefull förskjutning av den ukrainska elitens relativa preferenser mellan väst och öst.

Den orangea revolutionen

Under 1990-talet och tidigt 2000-tal spelade både USA:s och Rysslands ambassader viktiga roller i Ukrainas politiska liv. Ukraina var för sin ekonomi beroende av att kunna köpa billig gas från Ryssland, så Ryssland hade ett hårt finger i ena ögat på den ukrainska makten. Landet hade emellertid också kronisk brist på pengar, och behövde därför också lån från världsbanken, den internationella valutafonden och andra kreditgivare i väst. Därför hade västländerna ett finger i Ukrainas andra öga. Ukraina utförde därför under 1990-talet en vådlig balansakt på slak lina mellan Ryssland och västvärlden, i grund och botten mycket framgångsrikt. Ukraina behöll sin självständighet, och balanserade de två mot varandra. Det hela har lite elakt beskrivits som att USA hade 49% och Ryssland 51% av inflytandet i Kyjiv.

De där små men avgörande två procentens skillnad berodde inte på att gasen skulle varit så mycket viktigare för Ukraina än pengarna. Det var den inte, för gas kan som vi ser idag köpas för pengar. Inte heller på att Ukraina skulle varit militärt hotat av Ryssland, för den ryska krigsmakten var under de åren inte kapabel till mycket annat än att döda tjetjener och att tjäna pengar på att sälja sina vapen – och för övrigt fullt upptagen med just de sakerna.

Skillnaden kom sig av att i stort sett alla i den ukrainska eliten tillsammans med den ryska eliten varit en del av den gamla sovjetiska eliten, och att de därför var gamla kompisar, svärsöner, vänner, dryckesbröder, klienter, gudfäder och affärspartner med varandra i komplexa nätverk som de själva visste exakt hur de såg ut, men som de diplomater som kom från väst aldrig tog sig in i, och inte fick grepp om. Så ville en rysk makthavare få något utträttat i Ukraina visste han precis vilken av hans vänner i Moskva som skulle ringa vem i Kyjiv och be om en gentjänst, medan västliga politiker och sändebud bara hade bråkdelar av sådana kontaktnät, inkasserbara gentjänster och personliga hållhakar.

Men att ukrainska oligarker gillade att tjäna pengar på affärer med sina gamla bekanta på andra sidan gränsen till Ryssland, betydde inte att de var intresserade av att snärjas in i klientnätverket under en lynnig rysk enväldshärskare. Under de första åren efter Putins maktövertagande försköts därför den ukrainska elitens attityder från att vilja samarbeta så nära med Ryssland som möjligt utan att förlora tillgången till dollarlån från väst, till att vilja samarbeta så nära med väst som möjligt utan att förlora de ryska gasleveranserna. Naturligtvis inte hos hela den ukrainska ekonomiska och politiska eliten, men hos tillräckligt stora delar av den för att tyngdpunkter och politiska majoriteter skulle förskjutas.

År 2004 hade Ukrainas andra president, Leonid Kutjma, suttit två perioder på posten, och det var dags att utse hans efterträdare. Under större delen av sin tid vid makten hade han byggt en majoritet i parlamentet på nationalisterna från västra Ukraina och partier med rötterna i affärsintressen centrerade kring den stora industristaden Dnipro i centrala Ukraina (som i hög grad var beroende av handel med Ryssland), och skickligt lyckats balansera Ryssland mot väst.

Några år in på 2000-talet hade dock den alliansen rämnat, och både nationalisterna och partier kring några affärsmän från centrala Ukraina slutit

upp bakom oppositionen mot honom. Kutjma blev då beroende av affärsintressen från landets östligaste delar, som hade starka band med Ryssland. Närmare bestämt av den oligark som kontrollerade huvuddelen av gruv- och metallnäringsen i Donbas, Rinat Achmetov. En av dennes klienter, Viktor Janukovyjtj, tidigare guvernör i Donetsk oblast, lanserades som efterträdare till Kutjma. Mot honom kandiderade den uttalat västvänlige Viktor Jusjtjenko, tidigare Kutjmas riksbankschef och premiärminister.

Vid den andra och avgörande valomgången visade en rad exit polls en tydlig men inte överväldigande majoritet för Jusjtjenko, men när valresultaten rapporterades från centrala valkommissionen pekade de mot en knapp seger för Janukovyjtj. Uppgifterna om valfusk var dock många och besvärande, och många människor – däribland flera vänner – gick ut på gatorna för att protestera, och samlades på den stora självständighetsplatsen, Majdan, med sjalar eller band fastsatt i kläderna med Jusjtjenkos orangea kampanjfärg.

Protesterna var väl förberedda. På Majdan dök snabbt upp en stor scen, en musikanläggning med enorma högtalare, och många av landets mest kända artister. Inhyrda bussar transporterade redan under valnattens morgon protesterande in mot huvudstaden från andra delar av landet. En välorganiserad stad med militärtält växte snabbt upp på den breda huvudgatan fram mot torget, och väl disciplinerade kedjor av protesterande omringade parlament och presidentpalats.

Runt ett middagsbord hemma hos en av de inblandade har jag fått berättat hur en betrodd medarbetare till huvudägaren till en av landets största banker (som utåt stödde Janukovyjtj) närmast dagligen dök upp hos dem som organiserade protesterna, med stora kuvert med dollarsedlar. Det dröjde inte länge förrän olika lokala myndigheter förklarade att de inte skulle betrakta Janukovyjtj som legitim president, och en ström av avhopp skedde från Janukovyjtj- och Kutjmavänliga partier i parlamentet till Jusjtjenkovänliga, och snart hade de senare en klar majoritet. Västliga politiker reste till Kyjiv för att förhandla, men vad jag förstår var de flesta av dem mest i vägen.

Bakom kulisserna förhandlades så en överenskommelse fram om att den sista valomgången skulle göras om, varpå Kutjma skulle lämna ifrån sig makten, och i utbyte utan efterräkningar få behålla den egendom han och hans familj skaffat sig under hans presidentskap. Händelsevis hade hans svärson under presidentskapet råkat bli landets rikaste man, och det var bara toppen på ett isberg av korruption och överföringar av statlig egendom till presidentens släktingar, vänner och klienter.

Men även om det fanns en process bakom scenen skulle inget hänt om inte ett stort antal människor som var upprörda över att ha berövats sin valseger gått ut på gatorna, protesterat, och sedan stannat där. Hade inte Majdan fyllts av protesterande skulle makten ha överförts till Janukovyjtj, och ekonomiska intressen nära sammanflätade med ryska skulle behållit och stärkt sitt grepp om den ukrainska politiken. Det är inte alls omöjligt att de ukrainska oligarkerna sakta men säkert tvingats inordna sig i klientnätverket under Putin.

Det finns därför goda skäl att betrakta den orangea revolutionen som en betydelsefull historisk vändpunkt. För det första räddade alla de ungdomar och andra människor som gick ut och protesterade Ukraina åt demokratin. Före den orangea revolutionen var valen uppgjorda i förväg, efter revolutionen

har valfusket minskat, den kandidat som haft mest stöd har varje gång blivit vald, och folket har gång på gång röstat bort presidenter som inte uppfyllt förväntningarna. Ukrainarna har börjat vänja sig vid att det är DE som väljer president, inte en grupp oligarker under hemliga sammanträden. (Även om oligarkerna fortsatt spela stor roll när det gäller att matcha fram tänkbara kandidater och förse dem med kampanjkassor). För det andra hindrade den att Ukraina tvingades djupare in i en väv av samarbeten med Ryssland, och öppnade i stället för ett ökat och fördjupat samarbete västerut. För det tredje räddade den därmed de ukrainska oligarkerna från att bli Putins klienter. Oligarkerna betalade för detta med att inte längre ha sista ordet om vem som skulle vinna valen, men givet vad som hände deras kollegor i Ryssland är de lätt att förstå att många av dem ansåg det vara värt priset.

Majdanrevolutionen

Flera av mina vänner och bekanta tycker att Viktor Jusjtjenko varit den bästa president Ukraina haft, men den åsikten delades inte av särskilt många andra ukrainare när hans mandatperiod närmade sig slutet. Han ställde upp för omval men kom inte ens till andra valomgången i presidentvalet 2010. Den stod i stället mellan den karismatiska affärskvinnan och tidigare premiärministern Julija Tymosjenko – Jusjtjenkos parhäst under den orangea revolutionen – och hans tidigare motkandidat, Viktor Janukovyjtj. Janukovyjtj vann en knapp men tydlig seger, och även om det säkert förekommit valfusk åt bägge håll (i de regioner som kontrollerats av respektive kandidats anhängare) tror alla jag pratat med om saken att valutgången var rättvis.

Janukovyjtj hade fortfarande starka band till affärsintressena i Donbas och goda förbindelser med Ryssland, men lovade under valrörelsen att förhandla fram ett omfattande frihandels- och samarbetsavtal med EU. Detta skedde också, och förvintern 2013 var det färdigförhandlat, redo att undertecknas. Uppenbarligen hade dock Janukovyjtj inte stämt av ordentligt med Putin medan förhandlingarna pågick, för plötsligt – uppenbarligen till den ukrainska statsledningens stora förvåning – kom i slutet av 2013 ett budskap från Moskva att Ukraina skulle slänga avtalsförslaget med EU i papperskorgen och i stället ingå ett snabbt hopprafsat avtal om en ”euroasiatisk union” med Ryssland och några länder som var beroende av Moskva. En pressad Janukovyjtj lovade till slut att följa instruktionerna.

Då gick ukrainarna under vintermånaderna 2013–14 åter man ur huse för att protestera i det som omväxlande kallas Euromajdan, Världighetsrevolutionen eller Majdanrevolutionen. Denna gång vistades inte i första hand våra jämnåriga vänner och bekanta på Majdan, utan deras tonåriga och unga vuxna barn. Protesterna var till en början inte alls lika välorganiserade som vid den orangea revolutionen, och tog inte bara de västliga diplomaterna utan också de etablerade oppositionspolitikerna med överraskning.

Till skillnad från Kutjma tvekade inte Janukovyjtj att beordra fram våld mot demonstranterna, och det ledde i sin tur till att demonstranterna välkomnade våldskapabla grupper med rötter i fotbollssupporterklubbar med tämligen osmakliga politiska åsikter, som dök upp och organiserade skydd åt

demonstranterna. När våldsanvändningen inte fick slut på protesterna insåg Janukovyjtj till slut att det bara var en tidsfråga innan statens våldsorgan skulle byta sida, och flydde österut till Ryssland.

I oredan som följde sprang västländers ambassadörer kring och försökte leka medlare och kungamakare; ett berömt uttalande från den amerikanska ambassadrisen används ofta av dem som vill utmåla protesterna som en amerikansk konspiration. Det visade sig dock snart att västambassadörerna inget begrep om den ukrainska maktens topografi. Den som hade flest andra oligarkers och ledande politikernas trådar i sin hand var ingen av dem västambassadörerna pratat om, utan Petro Porosjenko, som efter en tid valdes till landets nye president.

Startpunkten för dennes affärsimperium hade vid kommunismens fall utgjorts av "Kievs konditorivarufabrik uppkallad efter Karl Marx", men det varumärket fungerade ju inte när kommunismen avskaffats, så med för Porosjenko typisk blygsamhet döpte han om företaget efter sitt eget efternamn till "Roschen". Sedan dess har man kunnat avläsa Porosjenkos politiska konjunkturer på hur stor andel av matvaruaffärernas godisdiskar som upptas av choklad och karameller från hans fabrik.

Porosjenko må vara en hur kleptokratisk och politiskt fingerfärdig oligark som helst, men hade inte folket gått ut på Majdan och protesterat mot Janukovyjtjs planer på att skriva på avtalet med Ryssland skulle Porosjenko inte ha blivit president, Janukovyjtj skulle ha suttit kvar, och Ukraina skulle gått med i den union Putin föreskrivit, vilket skulle inneburit ett betydande steg i riktning mot att bli en rysk satellitstat.

Den orangea revolutionen hade uppenbarligen tagit Putin med chock. Att vanliga människors genuina åsikter skulle kunna avgöra viktiga politiska skeenden fanns inte i hans och andra ryska makthavares bok, så de drog slutsatsen att det måste ha varit en skicklig konspiration av de geopolitiska fienderna som åstadkommit det hela. För att försvara sig mot liknande operationer började Putin därför skärma av Ryssland från väst.

2014 var Putin mer förberedd än 2003, för kort efter det Janukovyjtj flydde dök män i gröna uniformer upp på Krym. Där hade ryssarna redan en stor flottbas i Sevastopol, så de lyckades snabbt ta militär kontroll över halvön. Sedan dök "gröna män" också upp i Donbas, där de satte upp vad som sades vara lokala miliser, men till stor del bestod av inresta legosoldater från Ryssland. Till en början hade de stora framgångar, och ukrainska militära enheter anslöt sig till "upproret". Det har ofta förklarats med att rysk säkerhetstjänst under Janukovyjtjs tid vid makten infiltrerat det ukrainska försvaret. Själv misstänker jag dock att en sådan infiltration haft mycket djupare historiska rötter än så: att ett betydande antal ukrainska militärer hade värvats av ryska säkerhetsorgan redan runt tiden för självständigheten, varefter en del av dem avancerat till ledande poster.

Efter några veckors kaos lyckades emellertid det ukrainska försvaret på något sätt få ordning på sig självt, och börja bjuda verkligt motstånd. Till en del berodde det på att några oligarker snabbt finansierade rena legotrupper som kom den ukrainska armén till hjälp – mest uppmärksammas av dessa men alls inte den enda var den omtalade Azov-bataljonen. Möjligen fick Ukraina

också hjälp av västliga säkerhetstjänster att identifiera officerare som stod på ryska säkerhetstjänstens lönelistor, och rensade ut dem. Avhoppen upphörde i alla fall och de ryska inkräktarna kördes ut ur flera städer i Donbas, bland andra Slovjansk och Kramatorsk. Ryska försök att provocera fram resningar i viktiga städer i andra regioner, som Charkiv, Cherson och Odesa slog helt slint. För att inte förlora det som tagits tvingades ryssarna – även om de länge förnekade saken – föra in ordinarie enheter från sin armé, och till slut stabiliserades läget längs en frontlinje rakt genom Donetsk och Luhansk oblast, med bägge huvudstäderna på den ryskkontrollerade sidan, där ryssarna lät sina marionetter utropa självständiga ”folkrepubliker”.

Av allt att döma var det en stor överraskning för Putin att ukrainarna lyckades försvara sig. Det förefaller som om han trodde att den ukrainska staten skulle ramla i spillror bara han blåste lite på den. Men det gjorde den inte. Varför han kunde tro så fel, och varför han sedan trodde att den skulle falla bara han blåste lite hårdare nio år senare, ska vi återkomma till i nästa kapitel.

Att kunna vara med och påverka

Fyra gånger under mitt vuxna liv har stora människomassor i Ukraina gått ut på gatorna och Majdan för att demonstrera för det de tror på, och lyckats åstadkomma betydelsefulla förändringar. Hösten 1990 demonstrerade de för självständighet. Några år senare blev Ukraina självständigt. Vintern 2003 demonstrerade de för att valresultatet skulle respekteras. Sedan dess har valfusk slutat användas för att utse president. Vintern 2013–14 demonstrerade de för att presidenten skulle hålla sitt löfte att närma landet till väst, inte ansluta det till Ryssland. Ukraina vände då Ryssland ryggen och närmade sig allt snabbare väst. Därtill gick de som vi ska se i kapitel 9 mitt under brinnande krig sommaren 2025 ut för att kräva fortsatt kamp mot korruptionen - även sådan som skett i presidentens närhet. Varpå ett förslag om att beskära antikorrupsionsmyndighetens ställning drogs tillbaka, följt av ett tillslag mot chefen för presidentadministrationen. Det är alltså betydelsefulla saker människorna i Ukraina åstadkommit genom att gå ut på gatorna – självständighet, demokrati, orientering mot väst och fasthet i kamp mot korruption. Vilket inte hindrat att många människor sedan blivit besvikna över korruptionen och kleptomani hos dem som efter de första tre protesterna tog över makten.

I Ryssland är dock erfarenheten en annan. Människor gick visserligen även där också ut på gatorna 1990 och 1991, men demonstrerade då för liberalism och demokrati, i tron att det skulle betyda västerländskt välstånd. Vad de fick var kollapsad ekonomi, söndersmulad levnadsstandard och ett kleptokratiskt oligarkvälde. Sedan gick de ut på Bolotnajatorget åren kring 2012 för att protestera mot att Putin skulle återkomma som president efter att en period ha lånat ut posten till Medvedjev. Putin återvände dock till presidentposten och all organisation som gjort protesterna möjliga krossades.

Det är inte svårt att förstå att Putin och männen närmast honom räds att såväl vanligt folk som oligarker ska ta intryck av situationen i Ukraina, och

önska liknande möjligheter som människor där: Att få ha ett ord med i laget, att få vara med och bestämma.

13. Kliva fram ur den ryska kulturens skugga

Operahuset i Kyjiv ser ut som de flesta operabyggnader från förra sekelskiftet i stora städer i de gamla kejsardömena i centrala och östra Europa. Stort, monumentalt, och med massor av guldfärgade utsmyckningar. Liksom i alla större städer i den före detta Sovjetunionens överglänser den tekniska skickligheten hos sångare och balettdansare det mesta vi kan höra och se i Sverige. Under de första årtionden jag ofta var i Kyjiv var dessutom priserna för operabiljetter bara en liten skärva av de svenska, så vi besökte operan ofta. (Idag är de en lite större skärva, men fortfarande bara en bråkdel.)

Den allra första gången jag var på Kyjivoperan – ett drygt år efter Sovjetunionens sammanbrott – såg vi en föreställning av *Zaporizjzja-kosackerna bortom Donau* av den ukrainske tonsättaren Semjon Gulak-Artemovskij. För en svensk, vars bild av kosacker präglats av seklers rysskräck, var det en märklig upptäckt att kosackerna kunde vara de snälla fredliga figurer som publiken skulle identifiera sig med, hotade och terroriserade av våldsamma turkar.

Men att det just den dag vi första gången skulle gå på opera i Kyjiv spelades ett verk av en ukrainsk kompositör var en osannolik tillfällighet. Repertoaren dominerades fullständigt av ryska tonsättare som Tjajkovskij, Mussorgskij och Rimskij-Korsakov, uppblandade med några kända operor och baletter av västeuropéer. På samma sätt var det på den nationella filharmoniska orkesterns konserthus, på konservatoriet och de flesta andra ställen där det spelades klassisk musik. De klassiska ryska tonsättarna var den norm som allt annat fick förhålla sig till.

Gick jag in i boklådor och bibliotek dominerades likaledes de första hyllor som syntes av rysk litteratur på ryska, och invid dem fanns översättningar av västerländsk litteratur till ryska. Lite vid sidan av hittade jag hyllor med klassisk och nytutgiven ukrainsk litteratur. Även de hyllorna välfyllda, men det var inget tvivel om vilket som var den stora litteraturen, och vad som fanns där för att man också skulle tillhandahålla områdets egna författare. Inte lika ringaktande som den lilla hyllan hos svenska bokhandlare utanför Stockholm för lokalhistoria och ortens egna författare, men ändå en aning i samma riktning.

Med bildkonst var det likadant. De museum alla refererade till var muséerna för rysk och för västerländsk konst, inrymda invid varandra i varsitt stort gammalt rikemannapalats vid parken framför universitetets huvudbyggnad. I museet för rysk konst hängde samma uppsättning kanoniserade ryska konstnärer som jag sett i de gamla kejsarliga samlingarna i Museet för rysk konst i Petersburg, och som hänger på Tretjakovgalleriet i Moskva: Repin, Fedotov, Surikov, Gje, Serov, Nesterov, Roerich ... Några kilometer därifrån låg museet för ukrainsk konst – visserligen lika centralt, och i en mer monumental byggnad, men inte alls lika statusfyllt.

Om jag undersökte konstnärernas ursprung lite närmare visade det sig emellertid också i museet för rysk konst finnas ett antal konstnärer födda och

uppvuxna i Ukraina, främst bland dem Ilja Repin. Dock bara sådana ukrainskfödda konstnärer som flyttat till imperiets huvudstad, gjort sin karriär där, och därmed kommit att uppfattas och presenteras som en del av den *ryska* konsten. Museet för ukrainsk konst visade dem som inte slagit genom i Petersburg. Den regionala eller lokala konsten.

Vid och strax efter Sovjetunionens sammanbrott befann sig alltså även inne i Ukraina den ukrainska kulturen i skuggan av den ryska. Sedan har den under de dryga trettio år jag regelbundet besökt Kyjiv successivt rört sig ut därifrån, och tagit allt mer egen plats. Till en början mycket långsamt, efter det ryska anfallet 2014 lite snabbare och efter februari 2022 med jättekliv.

Vi har redan (i kapitel 8) sett hur den förändringen märks i vilket språk människor pratar på gator och caféer, och till vilken kyrka människor går. I bokhandlar märks förändringarna mycket tydligt. Under de första 20 åren av självständighet ökade andelen ukrainsk litteratur på hyllorna långsamt. Efter 2014 tog den ett ordentligt skutt uppåt. Efter februari 2022 har den ryska litteraturen helt försvunnit från bokhandlarna. Det är nu förbjudet att distribuera och sälja litteratur på ryska, i alla fall om den är nytryckt.

På biblioteken plockas ryska författare som propagerar för militär aggression mot Ukraina helt bort från hyllorna, men de ryska klassikerna och många sentida ryska författare finns kvar på ryska. Även om de upptar färre hyllor nu än förut. Många av antikvariater i källarlokalerna i centrala Kyjiv svämmar däremot över av böcker på ryska. Liksom i Sverige skaffade många i den generation som blev vuxna efter andra världskriget stora boksamlingar, de samlingarna dominerades ofta av verk på ryska, den generationen dör nu av och de efterlevande lämnar in deras bibliotek till antikvariater.

I repertoarerna på operan, teatrarna och konsertsalarna märks samma sak som i bokhandlarna. Från 2014 minskade de ryska tonsättarnas och dramatikerens andelar av repertoarerna påtagligt. Efter 2022 är de i stort sett försvunna.

Ett specifikt och rikt kulturellt arv

Under de första år jag vistades mycket i Ukraina var det lätt för mig som främling, som sedan tidigare älskade rysk kultur, och som hjälpligt begrep ryska men bara fragment av ukrainska, att uppfatta den ryska kulturens dominans som en naturlig sakernas ordning. Men ju mer jag läst, hört och sett, desto uppenbarare har det blivit för mig att det finns en mycket rik litterär, konstnärlig och musikalisk tradition som är specifikt ukrainsk, och som på ett synnerligen orättvist sätt fått leva i skuggan av de välkända ryssarna.

Ska man prata om det specifika ukrainska litterära arvet är en portalfigur Taras Sjevtjenko, som vi bekantade oss med i förra kapitlet. Han står som sagt staty i varje ukrainsk stad och by, och skrev under mitten av 1800-talet romantisk poesi på ukrainska, som med tydliga nationalistiska undertoner skildrade de enkla böndernas liv. Dramatik skrev han däremot främst på ryska.

En något senare viktig författare var Ivan Franko, son till en bysmed och uppvuxen på landet utanför Lviv, där han senare studerade slavisk filologi. Under andra halvan av 1800-talet engagerade han sig för både

ukrainsk nationalism och social rättvisa, och gick från att vara brinnande marxist till progressiv demokrat. Han skrev poesi, drama, prosa och litteraturkritik. På ukrainska.

Lesja Ukrajinka var född i en mindre stad i centrala Ukraina, verkade decennierna kring sekelskiftet 1900 och skrev poesi, dramer och politiska essäer med nationalistiska och symbolistiska motiv. Hon var en brinnande feminist, marxist och anhängare av ukrainsk självständighet, och är enligt mina vänner och det lilla jag själv läst i översättning nog den av de klassiska ukrainska författare som överlevt tiden bäst. Eller i alla fall bäst passar min och mina vänners litterära smak. Vägen upp till min hustrus farmors grav i Kyjiv passerar nära hennes gravmonument.

Ett antal betydande ukrainskspråkiga författare var som redan antytts verksamma på 1920-talet. Bland dem märks Natalyja Romanovytj-Tkatjenko, som från slutet av 1910-talet till början av 1930-talet publicerade flera novellsamlingar, men avled 1933 i den stora svälten. Modernisten Valerjan Pidmohylnyj är mest känd för romanen *Staden*, om en ung man som kommer från en by till Kyjiv och erövrar staden – eller blir erövrad av den. Han arresterades 1934, dömdes till läger och arkebuserades i Sandarmoch 1937. Poeten Maksym Rylskij hade ett neoklassiskt formspråk och klarade sig levande genom Stalintiden, men bara till priset av att han gick med i kommunistpartiet och på 1940-talet accepterade att väljas in i Sovjetunionens högsta sovjet.

Först bland nutida ukrainska författare att bli bekant för en svensk publik var Oksana Zabusjko. Hon är uppvuxen i västra Ukraina och skriver på ett förtätat språk med långa slingrande meningar om miljöer som glider mellan västukrainsk landsbygd och universitet, där hon brottas med frågor om ukrainsk identitet och feminism. Och om hur man samtidigt kan vara feminist och stolt över att vara ukrainare, när den grundläggande ukrainska identiteten handlar om att gång på gång ha blivit slagen, förnedrad och sönderknulad.

Zabusjkos bild av hur ukrainska män betraktar kvinnor är något nedslående, och den styrks när jag läser tidiga romaner av den ukrainske författare som i skrivande stund är mest uppmärksam i Sverige, Serhij Zjadan. Han kommer från en liten ort i Donbas och skildrar grabbig arbetarklass, punkare, misslyckade studenter och alkoholister i industriella ruinromantiska miljöer i östra Ukraina. Den huvudsakliga funktionen för de kvinnor som någon gång dyker upp i handlingarna är att vara objekt för männens åtrå och sexualitet. Ibland behöver kvinnorna inte ens dyka upp i berättelserna, läsaren ser bara spåren av deras existens i använda kondomer utströdda i landskapet. Av de hans romaner jag satt tänderna i uppskattar jag *Vorosjilovgrad* mest.

När jag häromåret frågade en litterärt väl bevandrad vän vilken samtida roman man måste skaffa och läsa svarade hon *Amadoka*, av den relativt unga författarinnan Sofia Andruchovytj. Där tar hon sig litterärt framgångsrikt an några av de riktigt smärtsamma frågorna i Ukrainas nära historia, bland annat den om ukrainskt medansvar för skändligheter under andra världskriget. Som dotter till en av de mer framträdande ukrainsknationalistiska författarna i en lite äldre generation, Jurij Andruchovytj, kan hon göra det utan att misstänkas gå Moskvas ärenden.

Både när man botaniserar bland klassiker och lyssnar på uppläsningar av nutida författare slås man som svensk av att de flesta uppburna romanförfattare skriver en starkt rytmisk prosa och är minst lika kända för sin poesi. Jag funderade länge över om rytmiken i prosan hade att göra med att språket har en struktur som stödjer sådan, eller om det var ett kulturellt litterärt särdrag. Det visade sig ha med språket att göra: en rad frekventa småord finns i olika former, som ska väljas så att man får bästa möjliga rytm mellan konsonanter och vokaler i meningarna. Samma sak gäller när man i vissa sammanhang kan välja mellan olika ändelser när substantiv och verb böjs, och när man kan ta bort eller sätta in extra vokaler före ändelserna.

Många av Zjadans dikter har tonsatts till rock och han sjunger själv sina och andras texter i bandet *Sobaky v kosmose* (Hundar i rymden). Det är bara ett av många ukrainska rockband, som rockintresserade vänner och bekanta håller högt. Mest känt i väst har *Okean Elzy* och *DachaBracha* blivit. Okean Elsy spelar pop-rock, ibland influerad av ukrainsk folkmusik, medan DachaBracha kombinerar ukrainsk folkmusik med inslag från klassisk musik, elektronisk musik och folkmusik från andra delar av världen. Bägge grupperna spelade på torget under Majdanrevolutionen, och de har bägge turnerat i Sverige.

Och då jag under senare år vandrat runt på museet för ukrainsk konst – många omhängningar efter mina första besök där – har jag insett att många av de ukrainska konstnärer som blev kvar i Ukraina och aldrig upptogs i ”den stora ryska konsten” är väl så konstnärligt begåvade och tekniskt skickliga som de kollegor som lyckades göra karriär i de kejserliga och sovjetiska huvudstäderna.

Vad ska bli av den ryska kulturen?

När ukrainsk kultur nu kliver fram ur den ryska kulturens skugga reses dock ett par besvärliga frågor. Den mest uppenbara är vad Ukraina ska göra med all den ryska kultur som så många människor i landet uppfostrats med: de ryska författare de läst i skolan, de ryska dramatiker vars verk de sett på teatrar, de ryska tonsättare som spelats i konserthus och operor, och de ryska konstnärerna. Vilka för många ukrainare varit en viktig del av det kulturarv de vuxit upp med, formats av och burit genom livet.

Ska till exempel den ryska litteraturen, som tveklöst påverkat många av dagens ukrainares syn på flera av livets stora frågor, finnas kvar som en betydande del av litteraturläsningen i skolorna, förpassas till en undanskymd plats bland annan utländsk litteratur eller helt rensas bort från skolans läslistor? Ska de föreställningar med Tjajkovskijs ”Nötknäpparen”, som spelats för generationer av ukrainska barn kring varje nyårsfirande, för alltid strykas från operornas repertoar och Tv:ns programtablåer?

Fram till krigsutbrottet var även många ukrainska nationalister nöjda med att förändra proportionerna, att minska de ryska kulturuttryckens totala dominans och låta dem balanseras av ukrainska. Biblioteken var tillräckligt stora för att det skulle bli ordentligt med plats kvar för den ryska litteraturen när den ukrainska flyttades till de främsta hyllorna. Museet för rysk konst kunde finnas kvar i samma byggnad även när det döpts om till ”Nationella

museet Kyjivs konstgalleri” och Museet för ukrainsk konst uppgraderats till ”Nationalmuseum”.

Och det fanns sedan sovjettiden tillräckligt många gator namngivna efter kommunistiska hjältar för att de skulle räcka till de ukrainska författare, konstnärer och vetenskapsmän som behövde få gator uppkallade efter sig utan att man behövde ge sig på ickekommunistiska ryska författare och konstnärer. Så fick den gamle revolutionären Vasylyj Bozjenko lämna över namnet på sin gata till Kazimir Malevitj, medan Lev Tolstojtorget länge fick behålla sitt namn.

Men med Rysslands fullskaliga angrepp i februari 2022 förändrades detta. De ryska tonsättarna är nu som sagt helt borttagna från repertoarerna i konsertsalar och på operan. Ingen nyutgiven rysk litteratur går att hitta i bokhandlarna. I alla städer har listor tagits fram på gator, torg, parker och offentliga byggnader som behöver byta namn eftersom de är uppkallade efter ryssar. Lev Tolstojtorget i Kyjiv blev till exempel något år in i det fullskaliga kriget ”De ukrainska hjältarnas torg”.

Även för mig, som i årtionden vandrat runt i gatunamnlandskapet i ukrainska städer, var det en fullständig chock att inse hur långa dessa listor var. När mina ögon vandrat genom sida efter sida i listan över gator och platser som behövde byta namn i Charkiv, och jag insåg att jag fortfarande befann mig i början av alfabetet, stod det plötsligt klart för mig hur genomträngande och systematisk strategin varit från makthavarna i Moskva att använda namngivning av gator och platser för att få människor i imperiets och unionens periferi, i länder med eget språk och egen kultur, att uppfatta rysk kultur, litteratur, konst och vetenskap som den norm, som allt annat hade att förhålla sig till.

Det är alltså inte bara lätt att emotionellt förstå att stora delar av det ukrainska folk som nu utsatts för ett mycket brutalt anfallskrig inte vill ha något med angriparens kultur att göra. Det är också så att ukrainarna har ett kolonialt ok att kasta av sig. Det ryska imperiet och dess efterföljande sovjetunion har systematiskt använt det ryska språket och den ryska kulturen för att befästa sin makt i periferin: Just genom att det ryska språket dominerat den litteratur elever läser i skolan, den dramatik som spelats på teatrar, och genom att ryska tonsättare dominerat den musik som framförts i konserthus och ryska konstnärer de tavlor som funnits på de fina museerna och betraktats som den ”riktiga” och ”fina” konsten, har bandet till Ryssland och dess huvudstäder Petersburg respektive Moskva framstått som självklar. Tillhörigheten till ”den ryska världen” tagits som given. Och beroendet av Ryssland befästs.

Tittar man närmare på saken har därtill en hel del av det vi uppfattar som den klassiska ryska litteraturen och konsten ett tydligt storryskt kolonialt innehåll. Det märks inte minst i dess skildringar av människor från imperiets periferi, av nationella grupper andra än ryssar, och av ryssar som geografiskt befinner sig i denna periferi. Det är fullständigt självklart och så som det ska vara, att denna periferi hör till Ryssland, och administreras av ditresta ryssar, med lokala förmågor som bisittare. Lika självklart är att ryssar kommer och bosätter sig i de exotiska utkanterna av imperiet, och där är något förmer än lokalborna. Även om likheten inte är total går det att jämföra med den

självklarhet det var för både Kipling och hans läsare att de exotiska delar av imperiet han skildrade var *brittiska*.

Det är därför lätt att förstå de ukrainare som nu vill bryta banden med den ryska kulturen, och slänga den på historiens sophög.

Men samtidigt har jag vänner i Ukraina vars modersmål är ryska och som även efter den fullskaliga invasionen fortsatt prata ryska (men som samtidigt pratar ukrainska flytande och med glädje läser både klassisk och nutida ukrainsk litteratur). De kan inte förstå varför de nu inte kan köpa barnböcker även på ryska till sina barnbarn. Varför de inte kan gå till bokhandeln för att komplettera sin samling av Bulgakov eller Tolstoj. De upplever en rikedom i att ha tillgång till två stora kulturspråk med varsitt rikt kulturarv och ogillar att betraktas som något i stil med landsförrädare för att de vill föra bägge sina älskade språk vidare till sina barn och barnbarn.

Frågan hur Ukraina ska förhålla sig till den ryska kultur som länge i varit en del av människornas kulturarv är sålunda mycket sårig. Är det ett värdefullt arv Ukraina har gemensamt med Ryssland, som självklart på längre sikt, när kriget är över, ska vårdas vid sidan om det ukrainska? Eller är det en kolonial börda att utnyttja kriget för att en gång för alla göra sig av med?

Förräderi eller skamlig appropriering?

En lika snårig fråga är hur ukrainarna ska förhålla sig till det faktum att många av de främsta kulturskaparna från Ukraina utfört huvuddelen av sin kreativa insats i Petersburg och Moskva, inom de ryska institutionerna och systemen, och därför idag av både ryssar och omvärld uppfattas som delar av den ryska kulturen. Är dessa svikare och förrädare mot sitt nationella arv? Eller är det vi ser en skamlig rysk appropriering av ukrainska kulturskapare, som ska återtas och infogas i berättelserna om den ukrainska kulturen?

Låt oss för att förstå frågan tänka oss en ung konstnär, författare eller musiker från Ukraina under det ryska imperiets tid, eller under Sovjetunionens. Hon var såpass begåvad att hon ville studera för de riktigt duktiga lärarna, och gå på de riktigt bra skolorna. Kanske hon också var så ambitiös och karriärsugen att hon inte bara ville bli ett namn i sin hemstad, utan bli känd i hela imperiet, ja kanske till och med i hela världen. Då dög det inte att stanna hemma i den ukrainska avkroken, skriva på ukrainska och prata ukrainska med ukrainska uppdragsgivare, förläggare och mecenater. Då behövde hon ta sig till Petersburg eller Moskva, och skriva och nätverka på ryska.

En inte alls obetydlig andel av de författare, konstnärer och tonsättare som vi idag uppfattar som ”de stora ryssarna” kom på detta sätt från Ukraina. Mykola Hohol illustrerar det hela på ett utmärkt sätt. Han är född i Poltavatrakten, och skildrar i en del av sina mustiga verk livet på landsbygden i Ukrainas centrala delar. Till exempel i *Taras Bulba* och *Julnatten*, på svenska ursprungligen publicerad under namnet *Kejsarinnans tofflor*. I andra verk, som hans mest kända noveller *Näsan* och *Kappan*, skildrar han den ryska tjänstemannaklassens liv i Petersburg. Bägge typerna av verk är skrivna och utgivna på ryska, under den ryska versionen av hans namn, Nikolaj Gogol. Han har en central position i den ryska berättelsen om den ryska

litteraturens historia. Många ukrainare menar dock att han är en ukrainsk författare, en av deras största, och att omvärlden borde betraktas honom som sådan, inte som rysk.

Annorlunda är attityden till Konstantin Paustovskij och Michail Bulgakov. De är bägge uppvuxna i Kyjiv och gick i samma klass på gymnasiet, i en byggnad i centrum, som jag passerar varje gång jag besöker staden. De flyttade bägge till Moskva, och började skriva: Paustovskij gestaltade relativt neutrala teman som inte upprörde sovjetmakten och ibland strök den medhårs, medan Bulgakov skrev en märgfull och mycket giftig satir över systemet. Bägge skrev på ryska, i Bulgakovs fall med en ibland tydlig aversion mot det ukrainska och ukrainsknationalistiska. I *Vita gardet* kommer till exempel den huvudperson man ska sympatisera med från en välbärgad familj i Kyjiv, som under inbördeskriget står på de vitas sida, men som mest av allt föraktar de ukrainska nationalisterna. På familjens kakelugn stod klottrat ”Ner med Petljura” (vilken som vi kanske minns från kapitel 5 var en av Ukrainas ledare under de röriga striderna åren kring 1920.) Även i författarens mästerverk *Mästaren och Margarita* finns elaka sparkar mot Ukraina.

Makthavarna i dagens Ukraina är därför betydligt mer kallsinniga mot Bulgakov än mot Hohol/Gogol, fastän de båda i mina ögon är precis lika stora ukrainskfödda författare. Den gata i Kyjiv som tidigare uppkallats efter stadens store son har bytt namn, och kring det museum som finns över författaren i det hus där han bodde som ung har en hård kulturpolitisk strid rasat. Huset har påtagliga likheter med det hus där kakelugnen i *Vita gardet* befann sig och stängde som alla museer vid den fullskaliga invasionens start. Tongivande författare, till exempel Oksana Zabuzjko, har krävt att museet skulle förbli stängt, och en statlig kommission som hanterar nationella minnesfrågor krävde i en första vända att något museum uppkallat efter Bulgakov inte skulle få finnas.

Museets direktör, som för några år sedan blev svärmor åt min gudson, har berättat för mig hur hon till slut lyckades övertyga myndigheterna om att det rimliga istället var att använda museet till att utifrån Bulgakovs familjs öde gestalta historien om de komplicerade och svåra åren 1918–21. Det kunde jag när jag visades runt i museet konstatera att de lyckats väl med, utan att behöva tumma särskilt mycket på historien. Man kan till och med se ”Ner med Petljura” (eller om man ska översätta det bokstavligt ”Slå Petljura!”) klottrat på en kakelugn i huset. Frågan vad museet ska heta är dock i skrivande stund inte avgjort.

Att Vasilij Grossman kommer från den ukrainska staden Berdytjiv i närheten av Zjytomyr och att Ilja Ilf kommer från Odesa har inte gjort att de uppfattas som ukrainska författare. Däremot utspelar sig så mycket av Isak Babels verk i Odesa att de ukrainare jag möter betraktar honom som sin. Alla tre är emellertid födda i judiska familjer i Ukraina, bodde kvar i Ukraina tills de var några och tjugo år, flyttade sedan till Petersburg eller Moskva, skrev på ryska och har av omvärlden uppfattats som ryska författare.

Också ett antal konstnärer som ingår i berättelsen om den stora ryska konsten har sina rötter i Ukraina.

Den mest kände av dem, Ilja Repin, har vi redan stött på. Han är född i den lilla staden Tjuhujiv utanför Charkiv och fick sin första konstnärliga skolning hos en ikonmålare i hemstaden. Han fortsatte sedan sin utbildning i Petersburg och gjorde sin karriär med hela imperiet som arena, och med sommarstuga i det då av Ryssland behärskade Finland.

När konstmuseet Ateneum i Helsingfors häromåret hade en Repinutställning, och i katalogtexter beskrev honom som en rysk konstnär, kom protester från många ukrainare. Med utdrag ur kyrkoböcker visade de att Repin var född i vad som nu är Ukraina, av ukrainska föräldrar. Varför hans efternamn, påpekades det, borde skrivas Rjepyn. Museet lät sig övertygas och betecknar numera Repin som en ukrainsk konstnär.

Spännande är att när Repin/Rjepyn byter nationalitet kan också uppmärksamheten förskjutas från somliga delar av hans verk till andra. Från att fokus huvudsakligen legat på ”ryska” motiv (som *Pråmdragarna på Volga*, *Ivan den förskräcklige mördar sin son* och otaliga porträtt av den ryska ekonomiska, politiska och konstnärliga eliten) ges nu ökad uppmärksamhet åt motiv från ukrainsk landsbygd, porträtt av ukrainska bönder, och naturligtvis den monumentala och mångtydiga målningen *Zaporizjzja-kosackerna skriver brev till turkiske sultanen* (som vi diskuterat i kapitel 5).

Riktigt spännande ur denna synpunkt är hans målning *De väntade honom inte* (på ryska *Nje zjdali*). Motivet brukar beskrivas som en rysk oppositionell som oväntat kommit tillbaka från exilen, men inte möts av den glädje man kunde förvänta från familjen. Hur familjemedlemmarnas förvånade och förfärade ansiktsuttryck ska tolkas och vad som kan ligga bakom dem har ägnats mycken tankemöda. Begränsad uppmärksamhet har däremot getts innebörden av de två porträtt som hänger på väggen i rummet mannen kommer in i. Det ena föreställer en känd rysk tsarfientlig poet, Nekrasov. Det andra den ukrainska nationalskalden och proponenten för ukrainsk frigörelse Taras Sjevtjenko. Är den återvändande mannen måhända alls icke bara ”ryske oppositionell” utan också ukrainsk nationalist?

Samtida med Repin var den begåvade landskapsmålaren Archip Kuindzje, född i Mariupol, av ukrainska och grekiska föräldrar. (Många människor i städerna på Svarta havets nordkust hade grekiska rötter.) Han flyttade till Petersburg, studerade vid konstakademin och blev en erkänd konstnär. Bägge hans två mest kända verk har ukrainska motiv: *Natt i Ukraina* och *Morgon vid Dnipro*. De hänger emellertid båda under ryska namn på Tretjakovgalleriet i Moskva.

I en något senare generation av konstnärer hittar man Kazimir Malevitj, Vladimir Tatlin och Zinaida Serebriakova. Malevitj föddes utanför Kyjiv, Tatlin växte upp i Charkiv och Odesa medan Serebriakova är född i Neskutjne utanför Charkiv. Alla tre flyttade dock i unga år till Ryssland och fick sin konstutbildning där. Malevitjs föräldrar var bägge polacker och Serebriakovas ryssar. Malevitj identifierade sig i första hand som polack och det är oklart för mig om någon av de övriga hade någon utvecklad ukrainsk identitet.

Men i alla fall när jag under sent 2010-tal såg en liten men mycket spännande utställning om ukrainskt avantgarde i ett galleri i Kyjiv var kuratorerna mycket noگا med att skriva in i Malevitj och Tatlin i en berättelse

om ett specifikt ukrainskt avantgarde, som påstods både ha föregått och skiljt ut sig från det ryska. Medan Bulgakov berövats sitt gatunamn har Malevitj som vi sett fått en gata i Kyjiv uppkallad efter sig, nämligen parallellgatan till den där galleriet där jag såg utställningen ligger.

Liknande kan även ses i musiken. Sergej Prokofiev, som ju räknas till de allra största ryska tonsättarna, föddes på ett gods utanför Bachmut i östra Ukraina. Bägge hans föräldrar kom emellertid från Ryssland, och själv flyttade han tretton år gammal till Petersburg för att få en tillräckligt bra pianolärare. Semjon Gulak-Artemovskij, som skrev den opera jag nämnde i början av kapitlet, föddes i Gorodisje utanför Kyjiv, gick prästseminariet i Kyjiv och hämtades därifrån till Petersburg för att studera komposition.

Det förefaller mig alltså som om de ukrainska anspråken på de kulturskapare som nämnts här är olika väl motiverade. Därtill har jag svårt att se någon tydlig konsekvens kring vilka ukrainskfödda kulturskapare som idag sorteras in i, respektive rensas ut ur, berättelsen om en specifik ukrainsk litteratur, bildkonst eller musik.

Även om denna diskussionen är snårig och svår för en utomstående att förstå, är den dock viktig. Ty även om jag inte tror att kulturella uttryck går att stänga in och förbehålla vissa grupper eller nationaliteter – all kultur har alltid utvecklats genom att låna av och korsbefrukta varandra – behövs diskussionen för att fästa både ukrainarnas och vår uppmärksamhet på att kulturell imperialism inte bara handlar om att pressa den egna kulturen på andra, utan också om att suga upp talang från de områden man koloniserat, så att den koloniala kulturen berikas och utvecklas medan den koloniserade utarmas.

I omvärldens ögon

Frågan är dock om inte den ukrainska kulturens steg ut ur den ryska kulturens skugga är allra mest omvälvande för oss i omvärlden.

Många från väst som interagerat med kulturen i det gamla ryska imperiet, i Sovjetunionen och i dess efterföljarstater har nämligen gjort det via Moskva och Petersburg/Leningrad. Det ryska perspektivet har därför tills helt nyligen tagits för givet av de flesta som i Sverige och andra västländer skrivit om historia, litteratur och kultur från det ryska imperiet, Sovjetunionen och de stater som bildades då detta föll sönder. De har därmed utan att förstå det och utan att på något sätt problematisera saken accepterat och traderat vidare den ryska approprieringen av både det ukrainska territoriet, det historiska Kyjivska Rus och den kultur som funnits i området.

När jag i början av 1980-talet läste ryska på gymnasiet fanns till exempel i början av vår lärobok en karta över det område där man ”talade ryska”, där Kyjiv framhölls som den tredje största staden i den ryskspråkiga världen. Att den delrepublik Kyjiv var huvudstad för hade ett annat språk än ryska nämnades inte, inte heller att staden hade ett annat namn på sitt eget lands språk än dess ryska namn Kiev. Den engelskspråkiga lärobok jag några år senare hade i Rysslands historia började med den medeltida staten Kyjivska Rus, som benämndes ”Kievrus”, och beskrevs som den första statsbildningen för den ryska nation, vars centrum sedan försköts till Moskva. När jag tjugo år senare läste en då nyutgiven framställning om vikingars resor i österled och

möten med slaviska och andra folk, skriven av en av Sveriges främsta forskare om saken, var det samma sak: Rus betraktades som blott ett gammalt ord för Ryssland, och både estniska, litauiska, vitryska och ukrainska delar av Rus benämndes i löptexten som ”Ryssland”.

Naturligtvis har det funnits enstaka forskare och kulturpersonligheter som intresserat sig för den postsovjetiska periferin på deras egna villkor, och inte bara som ett annex till Ryssland, men före 2022 fick de sällan särskilt mycket plats i offentligheten. Det är först efter den fullskaliga invasionen 2022 som det på allvar börjat sjunka in i medvetandet hos bredare kretsar av akademiker, journalister, politiker och kultursidesredaktörer i väst att Ukraina är en egen nation, med ett eget språk, en egen kultur och en egen historia, skild från den ryska, och att vi därför behöver ägna uppmärksamhet åt ukrainsk litteratur, konst och musik som självständiga kulturella traditioner.

